

دوفصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء(س)
سال بیست و چهارم، دوره جدید، شماره ۱۴، پیاپی ۹۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۳

بازنمود بنیان‌های فکری مشروطه‌خواهی در خوابنامه‌های عصر قاجار

زهرا علی‌زاده بیرجندی^۱

زهرا علی‌زاده^۲

تاریخ دریافت: ۹۴/۹/۱۴

تاریخ پذیرش: ۹۵/۴/۱۴

چکیده

خوابنامه‌های عصر قاجار از جمله منابع غیرتاریخ‌نگارانه‌ای هستند که در آشنایی با زمینه‌های فکری شکل‌گیری انقلاب مشروطه، جایگاهی ویژه دارند. شماری از روشن‌فکران عصر قاجار با روی آوردن به قالب نوشتاری خوابنامه، افکار نوخواهانه و ایده‌های انتقادی‌شان را بیان کرده‌اند. این اندیشمندان بنابر ملاحظات سیاسی، محدودیت‌ها و اقتضات زمانه، خوابنامه را قالبی مناسب برای به چالش کشیدن نظم موجود و تبیین نظریات اصلاحی و نوگرایانه خویش یافته‌اند. در مقاله حاضر، ضمن تحلیل محتوای خوابنامه‌های مسالک‌المحسنین اثر طالبوف، سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ از زین‌العابدین مراغه‌ای، یک کلمه از مستشارالدوله تبریزی،

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه بیرجند؛ zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی؛ alizade.at91z@yahoo.com

رسالهٔ رؤیای عجیبه و مشاهد غریبه از عبدالجواد نیشابوری، مجلس آسمانی از عبدالرحیم الهی و رؤیای صادقه از محمدحسن تاجر کاشانی، نقش این‌گونه آثار در بیداری اذهان و تکوین زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه را با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بررسی و ارزیابی کرده‌ایم. یافته‌های مقالهٔ پیش‌روی نشان می‌دهند این آثار در شکل‌گیری تبیین فکری مشروطیت و بیان مضامینی همچون قانون‌خواهی، وطن-پرستی، آزادی، حقوق زنان، تأسیس مجلس، خرافه‌ستیزی، به چالش کشیدن نظم سیاسی موجود، و استبدادستیزی، نقشی مهم ایفا کرده‌اند. اهمیت این نقش با توجه به موانع سیاسی، سنتی و مذهبی‌ای که مشروطه‌خواهان با آن‌ها مواجه بودند، آشکار می‌شود.

واژه‌های کلیدی: خوابنامه‌ها، انقلاب مشروطیت، طالبوف،

مستشارالدوله، زین‌العابدین مراغه‌ای، عبد الرحیم الهی قرجه‌داغی اهری.

۱. مقدمه

برای آشنایی با پیشینه‌های انقلاب مشروطیت ایران، مبانی فکری و رخداد‌های اثرگذار در روند مشروطه‌خواهی، منابع متعددی وجود دارند و یکی از آثار مغفول از نظر پژوهشگران این حوزه، خوابنامه‌های عصر قاجار به است. خوابنامه‌نویسان عصر قاجار با انتخاب این قالب نوشتاری، ضمن اندیشه‌های نوگرایانه، نظم اجتماعی موجود را به چالش کشیده و در مواردی، مشروعیت نظام قاجار را خدشه‌دار کرده‌اند. در میان خوابنامه‌های پدیدآمده در دورهٔ قاجار، مسالک‌المحسنین طالبوف، سیاحتنامهٔ ابراهیم بیگ اثر زین‌العابدین مراغه‌ای، یک کلمه از مستشارالدوله تبریزی و رسالهٔ مجلس آسمانی از عبدالرحیم الهی در میان روشن‌فکران و مشروطه‌طلبان از اشتهار بیشتری برخوردار است. این مقاله با تأکید بر خوابنامه‌های ذکرشده به این سؤال پاسخ می‌دهد که خوابنامه‌های عصر مشروطیت در تبیین افکار مشروطیت چه نقشی داشته‌اند و دلایل انتخاب این قالب برای بیان ایده‌های نو و مشروطه‌طلبانه، چه بوده است.

۲. پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه‌های موضوع مورد مطالعه در این مقاله باید یادآور شد درباره اهمیت این آثار در آگاهی بخشی به مردم و آشنایی آنان با اندیشه‌های مشروطه خواهی در برخی منابع به اختصار، مطالبی آمده است که از جمله آن‌ها تاریخ مشروطه از احمد کسروی درباره اهمیت این کتاب‌ها در زمان مشروطیت نوشته شده است. در کتاب نظریه حکومت قانون در ایران از سید جواد طباطبایی نیز درباره اهمیت رساله یک کلمه از مستشارالدوله در اصلاح حقوقی ایران، اهمیت کتاب از نظر حقوقی تحلیل شده است. در آثار فریدون آدمیت مانند ایدئولوژی نهضت مشروطه ایران و اندیشه‌های طالبوف تبریزی نیز برخی از این منابع و تأثیر این کتاب‌ها در انقلاب مشروطیت بررسی شده است؛ اما هیچ یک از آثار فوق از منظر قالب نوشتاری خوابنامه نویسی و جایگاه این قالب گفتمانی در تبیین افکار مشروطه بررسی نشده‌اند. در حوزه بررسی خوابنامه‌ها می‌توان کتاب مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی: مطالعه موردی تصحیح انتقادی رساله منامیه، پایان‌نامه با عنوان جایگاه خوابنامه‌های دوره قاجار در وقایع‌نگاری از زهره علی‌زاده و نیز مقالاتی همچون موارد ذیل را ذکر کرد: «دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجاریه به خوابنامه نویسی» از زهرا علی‌زاده بیرجندی و دیگران، «نقش ترجمه‌ها در تحول محتوایی خوابنامه‌های قاجار» از زهرا علی‌زاده بیرجندی و زهره علی‌زاده، و «تحلیل گفتمانی خوابنامه، رؤیای عجیبه و مشاهد غریبه با تکیه بر نظریه فرکلاف» از زهرا علی‌زاده بیرجندی و دیگران. تفاوت مقاله حاضر با این آثار، تأکید بر خوابنامه‌های دوره مشروطیت و باز نمود اندیشه‌های مشروطه خواهی در این آثار است.

۳. بازتاب اندیشه‌های مشروطه خواهی در خوابنامه‌های عصر قاجار

آگاهی از بسترهای شکل‌گیری انقلاب مشروطیت و مبنای فکری آن، همچنین جدال‌های میان جناح‌های طرف‌دار و مخالف مشروطه، مستلزم مطالعه و بررسی منابع و آثار متعدد، اعم از تاریخ‌نگارانه و غیرتاریخ‌نگارانه است.

رویارویی جناح‌های مخالف و موافق، و جدال ایدئولوژیک آنان سبب پدید آمدن نشریات، کتاب‌ها و رسایل فراوان به سود و زیان مشروطه شد (حائری، ۱۳۶۴: ۲۱۴). علما با

اتکا به پشتیبانی مراجع ثلاثه نجف^۱، با نوشتن رساله‌هایی در دفاع از حقانیت مشروطه و نقد نظام استبدادی، از لحاظ نظری به تحکیم مبانی و اصول نظام مشروطه کمک شایانی کردند (صالحی، ۱۳۸۷: ۳۹) که در مطالعه تاریخ مشروطیت نباید از این رسائل و آثار روشن‌فکران که زمینه را برای وقوع این انقلاب فراهم کردند، غافل شد؛ زیرا اندیشه‌های مبتنی بر قانون‌خواهی، مطالبات حقوقی، عرفی‌سازی و افکار انتقادی نویسندگان نظیر آخوندزاده، میرزا آقاخان کرمانی، طالبوف، مراغه‌ای و مستشارالدوله، بستر ایجاد عدالتخانه و در سال ۱۲۸۵ ش. مطالبه مجلس شورای ملی، حکومت مشروطه و تدوین قانون اساسی را فراهم آورد (فوران، ۱۳۷۷: ۲۸۸).

از میان این آثار روشنگرانه و آگاهی‌بخش، خوابنامه‌ها، جایگاهی خاص دارند. «خوابنامه» در لغت به معنای کتاب‌های تعبیر خواب (*لغتنامه دهخدا*، ۱۳۷۷: «خوابنامه») و یا داستانی است که جریان اصلی و حوادث آن در خواب می‌گذرد (انوشه، ۱۳۷۶: «خوابنامه»). از آنجا که نیمی از زندگی انسان در خواب می‌گذرد، نباید از آن غفلت کرد. تاریخ خواب را می‌توان با رویکرد سیاسی یا رویکرد اجتماعی و فرهنگی و... مورد بررسی قرار داد (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۲: ۱۱). اهمیت خواب در میان ادیان و جوامع که به دیده الهام از جانب خداوند متعال نگریسته می‌شود، باعث شد که در ادوار مختلف، پادشاهان و دولتمردان حکومتی برای مشروعیت‌بخشی به فرمان‌های خود از خواب استفاده کنند. نمونه این خواب‌ها رؤیاهای سبکتکین است که از طرف حضرت خضر و پیامبر (ص) در عالم خواب، نوید به سلطنت رسیدن و قدرت‌یافتن به او داده شد (بیهقی، ۱۳۷۰: ۲۵۵-۲۵۷). داعیه به خواب دیدن، برقراری ارتباط با غیب و الهام گرفتن از عالم قدس برای کسب مشروعیت در روزگار صفویه به اوج رسید (رحیملو، بی تا: ۱۲۲).

در دوره قاجار نیز شواهدی از این‌گونه رؤیاهای در دست است. در منابع این دوره، شرحی درباره رؤیاهای پادشاهان، دولتمردان حکومتی، مورخان و اندیشمندان آن دوره بازتاب یافته است. رؤیاهای این دوره، کارکردهایی همچون کسب مشروعیت، قداست‌بخشی، پیش‌گویی، توجیه‌گری و شفاف‌بخشی دارند.

۱. آخوند خراسانی، شیخ عبدالله مازندرانی و حاج میرزا حسین تهرانی

به دلیل اهمیت رؤیا نزد مردم، مشروطه خواهان برای تحریک و تشویق عموم و نیز قداست بخشی به اندیشه های خود، به خواب متوسل می شدند. کسروی در کتاب خود نقل می کند:

چند روز قبل، جناب آقای ثقة الاسلام و جناب آقای نورالله تشریف برده بودند در سده به جهت تمشیت مجلس آنجا. شخصی از آقایان محترم آنجا خواب دیده بود حضرت حجت - عجل الله تعالی فرجه - را که خلاصه خواب، این است که حضرت به آن آقا فرموده بودند: «فرزند! بگو به مردم "به مجلس یاری کنید!"». بعد از بیان این خواب، نزدیک هفت صد جوان سده، لباس فدایی مجلس پوشیدند (کسروی، ۱۳۵۱: ۲۶۶).

میرزا محمد حسین نایینی در تنبیه الامه و تنزیه المله نیز رؤیایی را در تأیید اندیشه هایش ذکر کرده است. او در خواب، مرحوم آیت الله آقای حاجی میرزا حسین تهرانی را دید و درباره مشروطیت از او سؤال کرد. مرحوم تهرانی از طرف امام زمان پاسخ داد که حضرت فرمودند:

مشروطه، اسمش تازه است. مطلب که قدیمی است... حضرت فرمودند: «مشروطه مثل آن است که کنیز سیاهی را که دستش هم آلوده باشد، به شستن دست و ادارش نمایند...». چقدر این مثال مبارک، منطبق بر مطلب و چه سهل و ممتنع است... و بر صحت رؤیا علاوه بر قراین قطعی دیگر، اماره واضح است: سیاهی کنیز، اشاره است به غصیت اصل تصدی و آلودگی دست، اشاره به همان غصب زاید. مشروطیت چون مزبل آن است، لهذا به شستن ید غاصبانه تصدی پیشین تشبیه اش فرموده اند (نایینی، ۱۳۶۱: ۴۸-۴۹).

استفاده از رؤیا تنها برای مشروعیت بخشی و توجیه پذیری نبوده است. در برخی موارد، کارکرد امید بخشی نیز داشته است که نمونه هایی از آن از کتاب روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران نقل شده است. تفرشی حسینی نقل می کند که دو- سه روز بعد از به توپ بستن مجلس، شخصی خواب می بیند:

خورشید در وسط آسمان ایستاده و تمام ستاره‌های سیاره متحرک‌اند. دیدم یک ستاره از مشرق و یک ستاره از مغرب حمله طرف خورشید آورده و جنگ نمودند. آخر الامر، ستاره غلبه جستند بر خورشید و خورشید مضمحل شد. بعد از اضمحلال خورشید، یک ماه درخشان نورانی صعود نمود و در وسط آسمان ایستاد و این دو ستاره در یمین و یسار ماه ایستاده و مقیم شدند (تفرشی حسینی، ۱۳۸۶: ۱۲۲).

مورد دیگر، فردی است که در خواب دید:

در منزل خودش یا جای دیگر، مجلس روضه‌خوانی است و سیدی می‌خواهد روضه بخواند. این شخص عرض می‌کند که «متوسل به حضرت حجت بشوید که شر محمدعلی شاه از سر ما کوتاه شود». آن هم متوسل می‌گردد بعد سید عمام و قبای سبزی از آسمان می‌آید و می‌فرماید: «روز هفدهم، شر محمدعلی شاه از سر شما کوتاه خواهد شد. آسوده باشید!» (همان: ۴۹-۵۰).

نمونه‌های دیگری از این گونه خواب‌ها وجود دارد که در آن‌ها جنبه پیش‌گویی و الهام دیده می‌شود.

با توجه به شواهد فوق می‌توان به کارکردهای خواب و رؤیا به‌ویژه کارکردهای سیاسی آن پی برد؛ اما یک کارکرد مهم رؤیا در دوره قاجار، کارکرد انتقادی است. در این زمینه، سخن اوا میروبیچ درخور توجه است آنجا که می‌گوید: در فرهنگ عامه، حالتی دوگانه درباره رؤیا وجود دارد: از یک طرف، اعتقاد به عالم غیب و از طرف دیگر، «چاشنی و نیشی از نقد یا حالتی انتقادی که شاید این مورد، یکی از خصوصیات روان‌شناسی و نفسانیات متمایز ایرانی نباشد» (میروبیچ، ۱۳۴۷: ۱۱۰).

بیان انتقادات در قالب خواب برای نویسنده، چندین مزیت داشت:

الف) ایجاد مصونیت نویسندگان از حاکمیت و گریز از عواقب بعدی بوده که دامن‌گیر آنان در فضای استبدادی می‌شده است (علی‌زاده بیرجندی و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۸)؛ چنان‌که محمدحسن تاجر کاشانی در کتاب *رؤیای صادقه* که در دفاع از مشروطیت نگاشته شده،

اذعان می‌کند: «من خوابی دیده و نقل می‌کنم. خوب و بد آن به من ربطی ندارد» (تاجر کاشانی، ۱۳۶۳: ۹۳).

ب) خوابنامه‌ها به نویسندگان اجازه می‌داد انتقادات خود را سریع و بدون پرده‌پوشی بیان کنند که نمونه آن، کتاب *خلسه* از اعتمادالسلطنه است که در آن، صدراعظم‌های قاجار به ویژه امین‌السلطان مورد انتقاد شدید نویسنده قرار گرفته‌اند (علی‌زاده بیرجندی و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۸).

ج) از دیگر مزیت‌های خوابنامه، بیان انتقادات در قالب یک روایت داستانی است. میرزا محمد خان بهادر، یکی از نویسندگان عصر قاجاریه، معتقد است بیان انتقادات در قالب داستان علاوه بر اینکه باعث جذب خواننده و تأثیر بیشتر بر او می‌شود، راهی برای گریز از پیگردهای حاکمیت نیز بوده است؛ زیرا:

در غالب ممالک، خاصه آن‌هایی که زیر فرمان حکومت مشروطه نیستند، برای ادبا و فضلا ممکن نیست که افکار خود را چنان که باید، بیان کنند و آرای خویش را در اصلاح امور مملکت و رفاه ملت و سایر مسائل عالم‌المنفعه بنگارند (بهادر، ۱۳۱۴: ۴۹).

د) مقبولیت خواب در میان مردم و جنبه تحقق‌پذیری آن، باعث اثرگذاری بیشتری در اذهان خواننده می‌شده است.

در روند شکل‌گیری مشروطه و حتی در دوران استبداد صغیر، خوابنامه‌نویسی به‌منظور بیان افکار رونق داشت؛ مثلاً خوابنامه *رؤیای عجیبه و مشاهد غریبه* از عبدالجواد نیشابوری در دوران مشروطیت و *رؤیای صادق* از محمدحسن تاجر کاشانی بعد از ناکامی مشروطیت در دفاع از مجلس، قانون، آزادی و به‌طور کلی، مشروطیت نوشته شده‌اند. برخی خوابنامه‌ها همچون *رؤیای صادق*، اثر سید جمال‌الدین واعظ اصفهانی و دوستانش با اینکه در موضوع مشروطیت نیست؛ بلکه نقد حاکمیت اصفهان و روحانیون اصفهان در زمان حاکمیت ظل‌السلطان است؛ اما در این اثر نیز مباحثی همچون آزادی و قانون مطرح شده است. در میان این خوابنامه‌ها آثاری همچون *مسالك المحسنين* طالبوف تبریزی، *سیاحتنامه*

ابراهیم‌بیگ اثر زین‌العابدین مراغه‌ای، یک کلمه از مستشارالدوله تبریزی و رساله مجلس آسمانی از عبدالرحیم الهی نیز با اتخاذ این سبک، یعنی در قالب یک خواب، اندیشه‌های مشروطه‌خواهی و انتقادات خود از نظام موجود را به تصویر کشیده‌اند. در ادامه، موضوع مورد بحث را در این آثار را بررسی خواهیم کرد:

۱-۳. مسالک‌المحسنین

طالبوف در دانش اجتماعی-سیاسی، در درجه اول با آثار متفکران فرانسوی و انگلیسی سده هجدهم و نوزدهم همچون بتنام، هنری توماس، ولتر، روسو، رنان و فیلسوفانی مانند کانت و نیچه که به روسی ترجمه شده بود، آشنایی داشت. او همچنین تحت تأثیر نویسندگان ایرانی همچون میرزا حبيب اصفهانی، جلال‌الدین میرزا، ملک‌خان، آخوندزاده و سید جمال‌الدین اسدآبادی بوده است (آدمیت، ۱۳۶۳: ۸؛ گودرزی، ۱۳۸۳: ۱۸۲).

مسالک‌المحسنین، شرح یک سفر خیالی است که در روز دوشنبه چهاردهم ذی‌قعدة ۱۳۲۰ق. شروع می‌شود و پنج نفر برای مأموریتی عازم کوه دماوند می‌شوند. نویسنده در این کتاب سعی کرده است با گفت‌وگوی افرادی از طبقات مختلف جامعه همچون فقیر، ثروتمند، مجتهد، درویش، سردار، کدخدا، وزیر، وزیرزاده، شاهزاده، مالک، فلاح، دانشمند، تاجر و... به ترسیم اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه ایران پردازد. وی پس از ترسیم ناامیدی‌ها و تاریکی‌های ایران با امیدبخشی بازگشایی مجلس و نیز نشر آزادی و مساوات، کتاب خود را به پایان رسانده و از خواب بیدار شده است:

... از این صدای شغف‌انگیز از خواب بیدار شدم. دیدم آن‌قدر خوابیده‌ام که اندامم آماس کرده. برخاستم. خانه تاریک، چراغ مفقود، کبریت نیست. در این ظلمت شب کجا بروم؟ چه بکنم؟ تا بیرون از خانه قدم گذاشتم، دچار عسس بی‌داروغه می‌شوم. متفکر نشستم؛ دیدم از خواب، بهتر چیزی نیست؛ سر خود را به بالین گذاشتم و باز خوابیدم تا کی بیدار شوم... (طالبوف، ۱۳۴۷: ۲۹۲).

در متن فوق، «خانه تاریک»، «چراغ مفقود»، «ظلمت»، «گرفتار شده توسط عسس بی‌داروغه» و سپس ترجیح خواب بر بیداری، جملگی مفاهیم استعاری‌اند که طالبوف در

تشریح شرایط استبدادی زمان خود از آن‌ها بهره برده است. طولانی‌بودن خواب و آماس بدن در نتیجه این خواب طولانی، استعاره‌ای برای تبیین دیرپایی و درازدامنه‌بودن حاکمیت نظام استبدادی و پیامدهای حاکمیت این نظام در ایران است.

نویسندگان درباره کتاب *مسالك المحسنين*، دیدگاه‌های متفاوتی دارند که نشانگر اهمیت این کتاب در زمان مشروطیت بوده است. کسروی کتاب *مسالك المحسنين* را همانند کتاب *احمد، شیرین و سودمند می‌داند* (کسروی، ۱۳۵۱: ۴۵) و ملک‌زاده آثار طالبوف را یکی از مؤثرترین عوامل بیداری ایرانیان می‌شمارد (ملک‌زاده، ۱۳۷۳: ۱۹۱). تقی‌زاده کتاب‌های طالبوف را در نضج افکار خود، بسیار حائز اهمیت می‌داند (تقی‌زاده، ۱۳۷۲: ۲۷). بسیاری از منتقدان آن دوره به‌ویژه نویسندگان رساله‌های انتقادی از طالبوف اثر پذیرفته‌اند (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۷: ۷۱۹). مشروطه‌ستیزان این اثر را محکوم کرده و بر آن خرده گرفته‌اند؛ چنان‌که شیخ فضل‌الله نوری در *رسالة تذكرة الغافل*، *مسالك المحسنين* را کتابی می‌داند که در آن، «طریق اضمحلال تشیع» شده است (همان: ۲۸۹). کامران‌میرزا نیز *مسالك المحسنين* را جزء کتاب‌های ضاله معرفی می‌کند. نگارش این کتاب چه بعد و چه قبل از مشروطیت، عاملی مؤثر در تکفیر طالبوف بوده است؛ چنان‌که شیخ فضل‌الله نوری طالبوف را تکفیر می‌کند (آدمیت، ۱۳۶۳: ۱۰).

با وجود مخالفت با طالبوف و محکوم کردن کتاب وی، این اثر، خوانندگان زیادی داشت و طالبوف درباره نثر *مسالك المحسنين* نوشته است: «این کتاب بدین اسلوب تاکنون در لسان شرق نیامده و گویا مدتی نیز می‌ماند. بعضی مطالب در او مندرج است که باید مکرر خواند و هر قدر تکرار کنند، معنی دیگر نتیجه می‌گیرند» (طالبوف، ۱۳۴۷: ۵).

نویسنده *مسالك المحسنين* جنبه روایتی داستان را کمتر از دست داده است و این امر، باعث سهولت در خواندن کتاب می‌شود (ناتل‌خانلری، ۱۳۶۹: ۳۰۲). هرچند انشای عبارات، بسیار ساده است، اصطلاحات جدید مأخوذ از زبان ترکی استانبولی در آن دیده می‌شود؛ مانند «خریطة» به معنی نقشه و «عمله احتساب» به جای پلیس مخفی. در بعضی عبارات آن، نقایص صرف و نحوی نیز هست؛ مانند جمله‌های ذیل: «مصطفی از همه قوی‌البینه است» که نظیر آن تکرار می‌شود. «پنجاه نفر با هم در زدو خورد است». بعضی

عبارات نیز صحیح نیست؛ مانند: «قوة مجریه غیر مغلوب آن‌ها مسلم دنیا است» یعنی بر دنیا مسلم است که قوة مجریه آن‌ها مغلوب‌شدنی است (خاتمی، ۱۳۷۴: ۱۲۷). طالبوف در *مسالك المحسنين*، قصد خلق اثر ادبی نداشته و هدف او آگاهی هم‌وطنانش بوده است (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۲۴).

یکی از عوامل موفقیت کتاب، تحقق‌یافتن رؤیای نویسنده در بازگشایی مجلس است؛ زیرا بعد از چند ماه از انتشار کتاب *مسالك المحسنين*، اولین مجلس ایران به حکم مظفرالدین شاه افتتاح می‌شود.

مهم‌ترین مؤلفه‌های مشروطه‌خواهی طالبوف در *مسالك المحسنين* به شرح ذیل است:

۱-۱-۳. قانون خواهی

این اصل به شیوه‌های مختلف در گفت‌وگوهای مسافران این سفر خیالی نمود پیدا کرده و مفهوم و حدود آن تبیین شده است؛ مانند:

قانون یعنی فصول مرتب احکام مشخص حقوق و حدود مدنی و سیاسی متعلق به فرد و جماعت و نوع را گویند که به واسطه او هرکس کاملاً از مال و جان خود مطمئن و از حرکات خلاف خود مسئول بالسویه می‌باشد (طالبوف، ۱۳۴۷: ۹۵).

طالبوف در بیانات خود ضمن زدودن شائبه مغایرت اسلام با قانون، پیامدهای بی‌قانونی را برشمرده (همان: ۹۸) و از مزایای آن که امنیت جان و مال مردم و سعادت است، سخن گفته است (همان: ۲۹۹).

۲-۱-۳. وطن دوستی

طالبوف علت عقب‌ماندگی ایران را نزاع‌های میان سنی و شیعه می‌داند و علت این اختلاف‌ها را مربوط به دولت صفویه و عثمانی ذکر می‌کند که برای پیشبرد هدف‌های خودشان آن را به وجود آوردند (همان: ۱۰۳). وی راه حل برچیده‌شدن بساط نزاع و ستیزهای فرقه‌ای و قومی را وطن‌خواهی و حب وطن دانسته است (همان). در گفتمان

طالبوف، مؤلفه وطن‌خواهی با تقبیح فرنگ‌زدگی پیوند خورده و در اندرزه‌های پدران او به پسرش این‌گونه نمود پیدا کرده است:

همیشه ایرانی باشی و از برکت علم و معاشرت ملل خارجی بفهمی، حالی شوی که مشرق‌زمین غیر از مغرب‌زمین است. در یکی آفتاب طلوع می‌کند و در دیگری غروب می‌نماید. این دلیل ساده، کافی است که ما خودمان را با آن‌ها فرق دهیم، تفاوت استعداد خودمان را بدانیم و از آن‌ها جز نظم ملک، چیزی استفاده نکنیم (همان: ۱۹۴).

۳-۱-۳. نقد نظام سیاسی موجود و ناکارآمدی آن

طالبوف ضمن بیان مشکلات اجتماعی نظیر جهل، بی‌سوادی، خرافه‌پرستی، نبود بهداشت، کمبود پزشک، فقر و بی‌عدالتی، از عملکرد رجال دولتی انتقاد کرده است (همان: ۷۶). او بارها درباره کارایی نداشتن و نادانی دولتمردان سخن گفته است. وزیر کاردان به نقش هر وزارتخانه در دولت‌های غربی می‌پردازد و آنان را با وزارتخانه‌های ایرانی مقایسه می‌کند که با وظایف خود آشنایی ندارند یا در جلسه‌ای که درباره افزایش لشکر و سپاه بوده است، فردی می‌گوید: در هیچ کشوری مثل سپاه ایران وجود ندارد و تنها نیاز کشور، این است که برای هر سرباز، یک حرز (کاغذ دعا) نوشته شود تا گلوله دشمن به او اصابت نکند.

دفعه آخر که قشون ما هرات را متصرف شدند، انگلیسی‌ها برآشفتمند؛ کار به جنگ و جدال کشید؛ با کشتی‌های جنگی به بنادر آمدند؛ قشون از هرات برگشت و تخلیه نمود. برای اصلاح ذات‌البین، شورا بود. یکی از وزرا گفت: «میرزا حسن گوهری یاید دعای زبان‌بندی ملکه انگلیس را بنویسد کار حسب‌المأمول بگذرد» (همان: ۱۹۹).

بعد به القاب زیاد و دادن آنان به افراد اشاره می‌کند.

طالبوف درباره دلیل مهاجرت ایرانیان به دیگر کشورها حاکمان را عامل اصلی می‌شناسد. او از زبان یک مهاجر به عثمانی می‌نویسد: هر حاکمی نصب می‌شود خراج زیاد

می‌گیرد و اموال آنان را غصب می‌کنند؛ به همین دلیل با وجود عشق به وطنش مجبورند آنجا را ترک کنند (همان: ۱۵۶).

با توجه به مضامین مطرح شده در کتاب از جمله نقد روحانیون و وزرا و صاحب‌منصبان، و ترویج افکار نوظهورانه‌ای همچون مجلس، آزادی و مساوات که از مباحث پرمخاطره در آن دوره بوده است، طالبوف با وجود آنکه این مسائل را در قالب شرح یک خواب بیان می‌کند، توسط علما تکفیر می‌شود و مسالک‌المحسنین جزء کتب ضاله شناخته می‌شود.

۲-۳. سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ

سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ، اثر دیگری است که به نشر اندیشه‌های نوگرایانه و مشروطه‌خواهانه کمک زیادی کرده است. این کتاب در سه جلد نگاشته شده است. جلد اول و دوم آن بدون ذکر مؤلف چاپ شده؛ به همین دلیل، این کتاب را به برخی نویسندگان نسبت دادند. امین‌الدوله کتاب سیاحتنامه را نوشته طالبوف تبریزی می‌داند (امین‌الدوله، ۱۳۵۵: ۲۷۲) و کسروی نیز میرزاهمدی‌خان، یکی از نویسندگان روزنامه/خبر را در نگارش کتاب، سهیم می‌داند (کسروی، ۱۳۵۱: ۴۶). در جلد سوم کتاب که بعد از پانزده سال از انتشار جلد اول به چاپ رسیده است، نویسنده کتاب، یعنی حاج زین‌العابدین به معرفی خود پرداخته است. وی دلایل آشکار کردن نام خود را این‌گونه ذکر کرده است که میرزا علی‌اصغر خان صدراعظم این کتاب را به دیگران نسبت می‌داد و باعث گرفتاری آنان می‌شد؛ بنابراین، او خود را معرفی کرده که موجب رنجش و ناراحتی دیگران نشود. دلیل دیگری که ذکر می‌کند داشتن تابعیت روسی است که با مطالب کتاب که ستایش وطن و عشق به وطن است، تناقض دارد؛ پس تصمیم گرفته در سال ۱۳۲۱ ق. (نهم فوریه ۱۹۰۴) که از تابعیت روس خارج شده، خودش را معرفی می‌کند.

درباره ارزش کتاب سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ، کسروی می‌گوید: ارزش این کتاب را کسانی می‌دانند که در آن زمان خوانده‌اند و خیلی از افراد با خواندن آن از خواب غفلت بیدار شدند و به جمع معبان وطن پیوستند (کسروی، ۱۳۵۱: ۴۵). ناظم‌الاسلام کرمانی نیز وقتی نزد سید میرزا محمد طباطبایی می‌رود، بعد از صحبت‌هایی که درباره نشر علم و

اوضاع ایران داشتند، سید میرزا محمد طباطبایی کتاب *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* را به ناظم‌الاسلام می‌دهد و از او می‌خواهد که این کتاب را بخواند (کرمانی، ۱۳۷۶: ۲۴۵).

ناظم‌الاسلام اشاره می‌کند در جلسات انجمن مخفی، کتاب *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* را می‌خوانده‌اند. از آنجا که کتاب مذکور، تازه منتشر شده بود و نسخ آن در دسترس همگان نبود، این کتاب طالبان زیادی در آن زمان داشت. بنابر اظهارات ناظم‌الاسلام کرمانی، بیان مطالب مشروطه‌خواهانه در مجامع به دلیل مخاطرات و ملاحظات سیاسی، هرکسی جرئت استماع و بیان این مطالب را نداشت؛ اما خواندن کتاب *سیاحتنامه ابراهیم بیگ* باعث می‌شد علاوه بر انتقال مفاهیم مشروطیت به شنوندگان، راه‌گزینی برای این خطرات باشد؛ زیرا آنان تنها یک کتاب می‌خواندند (کرمانی، ۱۳۷۶: ۲۴۹).

عبدالله مستوفی کتاب *سیاحتنامه ابراهیم بیگ*، همراه با آثار طالبوف و خطابه‌های اقبال‌الدوله را در تغییر وضعیت جامعه، مؤثر دانسته است (مستوفی، ۱۳۷۱: ۲/۱۹-۲۰). آدمیت نیز این کتاب را جزء مؤثرترین کتاب‌های انتقادی می‌داند (آدمیت، ۱۳۵۵: ۸۷).

در جلد اول، ابراهیم بیگ یک تاجر ایرانی باهوش و غیرتمند مقیم مصر است که به ایران و ایرانیان علاقه زیادی دارد. داستان این کتاب در واقع، شرح سفر او به ایران است. در این سفر، او متوجه اوضاع نابسامان ایران، گسترش خرافات، روحانیونی سطحی‌نگر، مسئولان ناآگاه، و... می‌شود و وقتی به تهران می‌رسد، با وزرای مختلف دیدار می‌کند تا آنان را آگاه کند؛ اما متأسفانه با رفتار بد آنان روبه‌رو می‌شود و قصد دارد ناامیدانه به مصر بازگردد؛ ولی آشنایی ابراهیم بیگ با یکی از عالمان، باعث امیدواری او می‌شود. فرد آگاه برای تسکین دادن دردهای ابراهیم بیگ، خوابنامه‌ای به او می‌دهد. این خوابنامه، شرح خواب یکی از ایرانیان است که همانند ابراهیم بیگ، عاشقانه ایران را دوست دارد. او در شبی که سخت در فکر اوضاع آشفته کشورش بوده، پیرمردی همراه جوانی را در خواب می‌بیند که در خیابان ناصریه در حال صحبت هستند. ناگهان پیرمرد توسط عده‌ای ضرب و شتم و همه اموال او غارت می‌شود. وقتی جوان نام پیرمرد را می‌پرسد، به او می‌گویند: نام او ایران است و کسانی که او را غارت کردند، فرزندان او هستند که از روی ناآگاهی، همه هستی او را از بین برده‌اند. اطرافیان، جوان را مخاطب قرار می‌دهند که برای

پیرمرد کاری بکند که ناگهان گروه سوارکاری از راه می‌رسد و جوان، سخت مضطرب می‌شود. در بین این سواران، جوان خوش‌سیمایی به نام ظفرالدوله به کمک پیرمرد می‌آید و با همراهان خود غارتگران را از اطراف پیرمرد پراکنده می‌کند. جوان وقتی به زخم‌های پیرمرد نگاه می‌کند، از شدت جراحات، متوحش می‌شود و در این لحظه، بیننده خواب، بیدار می‌شود و صدای اذان را می‌شنود و مشغول نماز می‌شود. ابراهیم‌بیگ تعبیر این خواب را از فرد محترم می‌پرسد و فرد محترم در پاسخ می‌گوید: آن پیرمرد، کشور ایران است که توسط ایرانیان به تاراج رفته است و آن جوان همراه او بیننده خواب است که همانند ابراهیم‌بیگ، غم‌خوار ایران است و باید برای نجات کشورش تلاش کند و از نامالیقات نترسد و استوار باشد که اگر این امر صورت گیرد، کشور ایران نجات پیدا خواهد کرد. بعد از مذاکراتی چند بین این دو نفر درباره ایران، آن‌ها با هم خداحافظی می‌کنند و ابراهیم‌بیگ به سفر خود ادامه می‌دهد و همچنان صدمات زیادی بر او وارد می‌شود تا به استانبول می‌رسد. وی در آنجا در خانه راوی داستان، ساکن می‌شود و کتاب با حادثه آتش‌سوزی‌ای که در آن، ابراهیم‌بیگ صدمه می‌بیند، به پایان می‌رسد. جلد دوم اثر، شرح بازگشتن ابراهیم‌بیگ به مصر، ازدواج او با محبوبه و مرگش بر اثر شنیدن اخبار بد ایران است.

جلد سوم این اثر که در قالب خوابنامه و بعد از مشروطیت نگاشته شده، خواب یوسف‌عمو و دیدار او با ابراهیم‌بیگ و محبوبه (همسر ابراهیم‌بیگ) در بهشت است. در مجموع، جلد سوم کتاب، شامل دیباچه و معرفی نویسنده اصلی کتاب، فصلی درباره اهمیت خواب، تشریح و تبیین خواب عمویوسف، بخش اشعار شاعران درباره وطن، مکتوبات و افکار نویسنده درباره اوضاع ایران است.

نویسنده در جلد سوم، سخنش را با بیان اهمیت خواب آغاز می‌کند و آیات و احادیثی می‌آورد که اهمیت رؤیا و تحقق یافتن آن را بیان می‌کنند و فصلش را با این بیت به پایان می‌برد:

فسانه از پی خوابش کنم بهانه خویش بدین بهانه مگر گویش فسانه خویش

عمو یوسف، خدمتکار همیشگی ابراهیم بیگ در عالم خواب، مثل هر روز عصر، راهی قبرستان می‌شود در راه، شیخ قدر را می‌بیند. این شیخ که نابینا و حافظ قرآن بود، در شب‌های رمضان در خانه ابراهیم-بیگ، قرآن می‌خواند و بر اثر حادثه‌ای فوت کرد. عمو یوسف در آغاز فکر می‌کرد اشتباه دیده است؛ اما او جلو می‌آید و با عمو یوسف احوال‌پرسی کرده و از او می‌پرسد به کجا می‌رود. عمو یوسف می‌گوید به قبرستان می‌رود. شیخ او را از رفتن به قبرستان منع می‌کند؛ زیرا شب قبل، رود نیل طغیان کرده و همه قبرها را از بین برده است. عمو یوسف حرف او را باور نمی‌کند و او را مسخره می‌کند که چطور یک نابینا، فرد بینایی را می‌خواهد فریب بدهد. شیخ که از رفتار عمو یوسف ناراحت می‌شود، دست او را می‌گیرد و به قبرستان می‌روند. عمو یوسف در آنجا شاهد دریایی از آب است و متوجه می‌شود شیخ راست گفته است.

شیخ بعد عمو یوسف را به جهنم ایرانیان می‌برد. در این جهنم، شکنجه افرادی را که به ایران خیانت کرده‌اند، می‌بیند. آنان که حب وطن را فراموش کردند و به ایران ضررها زدند، براساس شرح آخر کتاب، ضحاک، اسکندر رومی، حجاج بن یوسف، محمود افغان و خائنان وطن هستند. عمو یوسف که تحمل جهنم را نداشت، با ناله و فغان از شیخ خواهش می‌کند او را از جهنم بیرون ببرد. شیخ او را رها می‌کند و عمو یوسف، تنها در بیابانی، سرگردان می‌ماند. عمو یوسف که در پی راه نجات بود، به بهشت می‌رسد و در آنجا ابراهیم بیگ، محبوبه و دیگر محبان وطن را می‌بیند. درحین دیدار آنان سه ایرانی وارد بهشت می‌شوند و ابراهیم بیگ جوایز احوال ایران می‌شود. در این حین از ظلم و بیداد عین‌الدوله و نیز عدالت محوری و رعیت پرستی مظفرالدین شاه سخن به میان می‌آید (همان: ۳/ ۵۸۷-۵۸۸).

ابراهیم بیگ حب الوطن را به عمو یوسف سفارش کرد؛ زیرا حب الوطن من الایمان است. در انتها از شادی عشق محبوبه و ابراهیم بیگ، از خواب برمی‌خیزد. او خواب خود را برای حاجی تبریزی و رضاخان مازندرانی تعریف می‌کند و رضاخان مازندرانی خواب او را این گونه تعبیر می‌کند که این خواب، نوید پیروزی محبان وطن بعد از سختی‌های زیاد است.

یکی از تفاوت‌های مراغه‌ای با دیگر نویسندگان خوابنامه، این است که مراغه‌ای انتقادات خود را در خوابنامه بیان نمی‌کند؛ بلکه بیشتر جنبهٔ پیش‌گویی خواب را مورد توجه قرار داده است. او در جلد اول، تنها قسمتی از متن خود را به خوابنامه اختصاص می‌دهد که ابراهیم‌بیگ سخت ناامید شده است و قصد برگشت به مصر را دارد. نویسنده با مطرح کردن خوابنامه‌ای که کارگشایی کشور به دست جوانی به نام ظفرالدوله را نوید می‌دهد، ابراهیم‌بیگ را دوباره به اصلاح امور ایران امیدوار می‌کند. جلد دوم با مرگ ابراهیم‌بیگ، شخصیت اصلی داستان تمام می‌شود. این مرگ، حاصل ناامیدی و اوضاع پریشان ایران بود؛ بنابراین، دوباره نویسنده در جلد سوم خود از خوابنامه استفاده می‌کند. اگر زمان نگارش کتاب را در نظر داشته باشیم، هم‌زمان با سلطنت محمدعلی‌شاه و ماجرای به توب بستن مجلس و استبداد صغیر است نویسنده دوباره با مطرح کردن خوابی نویدبخش، علاوه بر حفظ شخصیت اصلی داستان، یعنی ابراهیم‌بیگ، حب وطن و امید به آینده را به وسیلهٔ خواب در دل خوانندگان به وجود می‌آورد. مراغه‌ای امیدوار است چنان‌که خوابنامهٔ اول چندی بعد با به سلطنت رسیدن مظفرالدین‌شاه تحقق یافت، خوابی که در جلد سوم نیز بیان می‌شود، به زودی تحقق پیدا کند؛ چنان‌که برای القای این تفکر به خواننده، قبل از پرداختن به خواب عمو یوسف دربارهٔ تحقق یافتن رؤیاهای صادقه، سخن گفته است.

۳-۳. یک کلمه

مستشارالدوله تبریزی، پسر حاج کاظم تاجر، از پیش‌روان نشر فکر آزادی و تغییر القبا در ایران است. اولین پست او در وزارت خارجه بود و بعد از آن در سال‌های ۱۲۷۰-۱۲۷۹ق. کارپرداز حاجی ترخان، در سال ۱۲۷۹ق. کاردار ایران در سن پترزبورگ، در سال‌های ۱۲۸۰-۱۲۸۳ق. کنسول تفلیس، در سال‌های ۱۲۸۳-۱۲۸۶ق. کاردار سفارت ایران در پاریس، در سال‌های ۱۲۸۶-۱۲۸۸ق. وزارت دادگستری و وظایف اوقاف را برعهده داشت و در سال ۱۲۹۹ق. به معاونت وزارت عدلیه منصوب شد. او در سال ۱۳۱۳ق. درگذشت. میرزایوسف مستشارالدوله، یکی از منتقدان دولت و دولتمردان بوده و از چهره‌های تابناک دیوان‌سالاران اصلاح‌طلب مدرن است (اکبری، ۱۳۸۴: ۵۴).

یک کلمه سال‌ها به‌عنوان یکی از منابع مهم مربوط به مشروطیت و آزادی، مورد مطالعه آزادی‌خواهان و مشروطه‌خواهان ایران بود. نوشته‌های این نویسنده، جزء ادبیات سیاسی زمان مشروطیت برای انجمن‌های مخفی مشروطه‌خواه، سرمشق و دستورالعمل بود (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۵۸). ملک‌زاده معتقد است یک کلمه از ضمیر روشن مستشارالدوله تراویده و فکر بلندش را آشکار کرده است (ملک‌زاده، ۱۳۶۳: ۱۷۸).

در هشتم نوامبر ۱۸۷۵ م. / ۱۲۹۲ ق. در نامه‌ای که آخوندزاده به یوسف‌خان فرستاده است، به دریافت رساله چاپ‌شده یک کلمه تصریح می‌کند. ظاهراً این رساله باید در سال ۱۲۹۱ یا ۱۲۹۲ ق. در ایران منتشر شده باشد و احتمالاً کتاب، فاقد تاریخ چاپ بوده است و چون تاریخ تألیف آن، سال ۱۲۸۷ ق. تصریح شده است، همان تاریخ تألیف را تاریخ چاپ تلقی کرده‌اند. نقد آخوندزاده در سال ۱۸۷۵ م. نگاشته شده است (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۵۴).

در کتاب یک کلمه، مستشارالدوله بعد از ذکر احوال خود و سفرهای مختلفی که به کشورهای اروپایی کرده، شاهد پیشرفت آنان بوده است. او علت پیشرفت این کشورها را عدالت می‌دانسته؛ زیرا اعتقاد داشته است: «لا سلطان الا مال و لا مال و الا بعماره و لا اعماره الا بعدل» (مستشارالدوله، ۱۳۶۳: ۸). این سؤال در ذهن او به وجود می‌آید که چرا با اینکه همه سلاطین و حکام مسلمانان منکر عدل نیستند، جوامع مسلمان عقب‌مانده هستند. «چون روزی در این فکر شدم، از شدت تفکر خوابم ربود. پنداشتم هاتف غیبی از سمت مغرب، مابین زمین و آسمان، به سوی مملکت اسلام متوجه شده» (همان: ۹). هاتف غیبی پیشرفت‌های غرب از جمله بیمارستان، مدارس و راه آهن را متذکر می‌شود و تمام این پیشرفت‌ها را حاصل یک کلمه، یعنی قانون می‌داند و با صدای بلند، مسلمانان را خطاب قرار می‌دهد و از آنان می‌خواهد از خواب غفلت بیدار شوند و با اتحاد با علمای دین برای ترقی ممالک اسلامی تلاش کنند. او بعد از این سخن هاتف از خواب بیدار می‌شود.

از نشانه‌های خواب مستشارالدوله می‌توان به هاتف غیبی به‌عنوان یک راهنما اشاره کرد و همچنین آمدن این هاتف از سمت مغرب، خود یک نشانه برای الگوبرداری از مغرب‌زمین است.

مستشارالدوله بعد از بیدار شدن برای یکی از دوستانش که مسلط به احکام دین است، خواب خود را تعریف می‌کند و به دنبال پاسخ این سؤال می‌گردد که چرا ایران، عقب‌مانده است.

دوستش در پاسخ به او می‌گوید همه پیشرفت غرب، تنها در یک کلمه، یعنی قانون خلاصه می‌شود. او معتقد است اگر قانون در مملکتی اجرا شود، هیچ کس حق اعتراض ندارد؛ زیرا خود ملت، آن را وضع کرده‌اند و از طرف دیگر، همه به وسیله قانون به وظایف خود آگاه هستند و جان و مال مردم به وسیله قانون در آمان است. او بر این نکته تأکید می‌کند که قانون کشورهای دیگر نمی‌تواند جایگزین مناسبی برای قانون جامعه اسلامی باشد؛ بلکه مراد او «کتابی است که جامع قوانین لازمه و سهل العبارة و سریع الفهم و مقبول ملت باشد» (همان: ۱۷). آخرین سخن دوست مستشارالدوله این است که اگر قانون کشور فرانسه و دیگر دولت‌های پیشرفته بررسی شود، مشاهده خواهد شد تمام آنان در شریعت اسلام مصداق دارند. او بنا بر پنج دلیل زیر، قانون فرانسه را از کتاب‌های فقهی بهتر می‌داند:

- قانون با رأی مقبولیت دولت و ملت نوشته می‌شود و صرفاً نظر یک نفر نیست؛
- در قانون فرانسه، قوانین به صورت جامع و متفق‌القول نوشته شده؛ برعکس کتب شرعی که آرای مختلفی را در یک حکم بیان کرده‌اند؛
- قانون فرانسه به زبان ساده نوشته شده؛ برخلاف کتاب‌های شرعی؛
- قانون فرانسه، تنها مسائل دنیوی را دربر می‌گیرد و مانند کتاب‌های فقهی، محدود به پیروان یک دین خاص نمی‌شود؛
- در قانون فرانسه، مسائل عرفی نیز مطرح شده است؛ برعکس کتاب‌های شرعی که در آن‌ها قوانین عرفی وجود ندارند.

او در ادامه رساله به تشریح ۲۱ اصل قانون فرانسه و مطابقت آن با آیات قرآن و احادیث می‌پردازد.

جدول ۱. تطبیق اصول قانون فرانسه با آیات و احادیث در کتاب یک کلمه

اصول قانون فرانسه	آیات استفاده‌شده در استنباط مشابهت میان اصول قوانین فرانسه با اسلام
مساوات در اجرای قانون	نساء: ۵۸، نحل: ۹۰، مائده: ۴۲ و ۴۴، بقره: ۱۵۰، انعام: ۱۵۲، ص: ۲۶
امتیاز فضلی (مقام و پست دولتی برای هیچ‌کس ممنوع نیست)	هود: ۳، آل‌عمران: ۱۵۹، نجم: ۳۱، بقره: ۲۳۷، یونس: ۳۵
آزادی فردی (هرکسی آزاد است از حقوقی که در قانون برای او وضع شده، برخوردار باشد)	حجرات: ۶ و ۱۲، نور: ۲۷ و ۲۸، بقره: ۱۸۹
امنیت تامه بر نفس، عرض و مال مردم	مائده: ۳۲، اسرا: ۳۳، بقره: ۱۷۸
امنیت عرض و ناموس	نور: ۲، فرقان: ۶۸
امنیت مال	مائده: ۳۸
مدافعه ظلم	احادیثی درباره امر به معروف و نهی از منکر
حریت مطایع	امر به معروف
آزادی مجامع	سیره پیامبر
اختیار و قبول ملت، اساس همه تدابیر حکومت	آل‌عمران: ۱۵۹، شورا: ۳۸
آزادی سیاست	تأکید بر مشورت (آل‌عمران: ۱۵۹)
تعیین مالیات	همانند خمس، زکات و صدقه می‌داند و کسی را از دادن مالیات مستثنا نمی‌کند
تحریر اصول دخل و خرج	سیره پیامبر
هر مأمور و حاکم در تصرف مسئول است	هر مأمور و حاکم در تصرف مسئول است؛ چون افعال «اطیعوا و اتوا» به صورت جمع آمده و حتی پیامبر هم از تکلیف مستثنا نبودند؛ پس باید ائمه و مأموران نیز مسئول کارهای خود باشند با استناد به حدیث «کلکم راع و کلکم مسئول رعیت».
قدرت تشریح و قدرت تنفیذ بالفعل باید منقسم بشود	به تفکیک مجلس (قانون‌گذار) و قوه مجریه می‌پردازد
عزل‌نشدن اعضا از محکمه	در اسلام بدون دلیل نمی‌توان کارمندی را عزل کرد
حضور هیئت داوری در تحقیقات جرم	به سخن شیخ توسی استناد کرده که گفته است: در مجلس قضاوت باید عالمان مذهبی شیعه و فرقه‌های دیگر باشند که در صورت نیاز با آن‌ها مشورت شود.
انتشار اخبار دولتی و حوادث در روزنامه‌ها	همانند تبلیغ شرعی
شکنج‌نکردن	انعام: ۱۶۰، نحل: ۱۲۶
آزادی در کسب و کار	اصل آزادی فرد
ساخت مدارس و آموزش دادن تمام کودکان	بر فضیلت دانش و دانشمندان، و توجه به علوم مادی تأکید می‌کند

مستشارالدوله دیدی متفاوت نسبت به دیگر نویسندگان درباره‌ی طرح خواب بیان می‌کند و آن، جنبه‌ی الهام‌بخشی و راهنمایی او توسط خواب است که این مسئله از مقبولیت این تفکر نزد عامه‌ی مردم خبر می‌دهد. نویسنده علاوه بر اینکه در ضرورت قانون‌خواهی به خوابی که دیده است، استناد می‌کند، در ادامه برای تبیین اصول قوانین فرانسه به آیات قرآنی و مفاهیم دینی تمسک می‌جوید؛ اما باز هم با وجود رعایت تمام این جوانب، مستشارالدوله از جانب علما تکفیر می‌شود و این مسئله، بیانگر فضای حاکم در دوره‌ی قاجار است که در آن، نویسندگان برای نشر افکار خود، متوسل به سبک خوابنامه‌نویسی و مواردی از این دست می‌شده‌اند.

۴-۳. مجلس شورای آسمانی

رساله‌ی مجلس شورای آسمانی، اثر عبدالرحیم الهی قوجه‌داغی اهری، یکی از عالمان عصر قاجار است که اطلاعات زیادی درباره‌ی او وجود ندارد. آنچه درباره‌ی زندگی ایشان می‌دانیم، این است که بعد از تحصیل در عتبات به کشورهای مختلف از جمله آمریکا سفر کرد و در سال ۱۳۱۸ق. همراه علما در حمایت از کالاهای داخلی در برابر کالاهای خارجی حضور داشت (تریت، ۱۳۱۸: ۱) و در سال ۱۳۲۴ق. انجمن امر به معروف را در تهران تأسیس کرد (کسروی، ۱۳۵۱: ۲۶۵). کسروی در تاریخ هیجده‌ساله‌ی آذربایجان اشاره می‌کند که عبدالرحیم الهی جزء افرادی است که به دست مشروطه‌خواهان زندانی می‌شود (همو، ۱۳۸۴: ۶۸). علت زندانی شدن او به دست مشروطه‌خواهان، طرف‌داری روزنامه‌ی *اقیانوس* از خودکامگی محمدعلی شاه بوده است (پروین، ۱۳۷۹: ۲ / ۷۳۰).

عبدالرحیم الهی مدیرمسئول روزنامه‌ی *اقیانوس* نیز بوده است که اولین روزنامه‌ی خصوصی ایران بود. روزنامه‌ی هفتگی *اقیانوس* از هفدهم ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ق. تا پانزدهم ذی‌قعدة همان سال در مجموع، به تعداد چهارده شماره «در تحت مراقبت» میرزا عبدالرحیم الهی قوجه‌داغی به چاپ رسیده است (همان: ۲ / ۵۳۱). انتشار این نشریه پیش از استبداد صغیر و مباران مجلس صورت گرفت و بعد از مباران تا شماره‌ی چهاردهم ادامه یافت. بدون تردید، انتخاب

نام «اقیانوس» برای این روزنامه، متأثر از سفر طولانی عبدالرحیم الهی در اقیانوس اطلس در سفر به آمریکا بوده است (قاسم‌پور، ۱۳۸۸: ۲۴۰).

از جمله آثار این نویسنده، مقاله «قانون» و رساله «مجلس شورای آسمانی» است. این رساله که در قالب خوابنامه نگاشته شده، طبق مقاله «ده رساله تبلیغاتی دیگر از دوره انقلاب مشروطیت»، علاوه بر نشر آن در دوم ذی‌الحجه ۱۳۲۴ق. در سال نهم روزنامه تربیت^۱ در شماره ۴۲۸، قبل از آن، یک بار چاپ سنگی، یک بار چاپ سربی و یک بار هم در چاپخانه شرقی در سال ۱۳۲۵ق. چاپ شد (صدیقی، ۱۳۴۹: ۲۲). این رساله در سال ۱۳۸۷ق. در رسایل مشروطیت نیز تجدید چاپ شد.

نویسنده مجلس شورای آسمانی، شبی که در اندیشه مجلس شورای ملی بود، به خواب رفت و در عالم رؤیا یکی از فرشتگان، حاضر شد و فرمان زیر را قرائت کرد:

از طرف فرشتگان آسمان که پاسبان حدایق قرآن‌اند، خدمت بیداران امت و دانایان ملت اعلام می‌شود که برای اتمام حجت و رفع شبهات، درهای مجلس شورای آسمانی برای تماشاچیان، باز است. هر کس از مخالف و موافق، میل تماشا داشته باشد، باید تن از پلیدی پاک سازد و دل از هوا و هوس فارغ نماید، جان با فروغ عرفان منور بدارد، نعلین تعند بر کند و عصای انصاف به دست بگیرد، آن‌گاه وارد مجلس مقدس گردد تا اگر مخالف است، متفعل شده، جبین اعتراف به آستان موافقت بسابد و موافق پند و عبرت گیرد (زرگری‌نژاد، ۱۳۸۷: ۶۵۵)

و مجلس شورای زمینی را از روی نقشه مجلس شورای آسمانی طرح‌ریزی کنند. نویسنده در شرح این خواب با بهره‌گرفتن از وجاهت قدسی مفاهیمی همچون «با فرشتگان آسمان»، «حدایق قرآن»، «مجلس شورای آسمانی»، «فروغ عرفان» و «مجلس مقدس» در صدد مشروعیت‌بخشی به سخنان و ایده‌های خویش است؛ چنان‌که عبارات فوق برکنندن «نعلین تعند» و به دست گرفتن «عصای انصاف» نیز تعریضی به علمای مخالف است. کاربرد

۱. روزنامه تربیت با مدیریت میرزا حسین خان فروغی در تهران تأسیس شد و به علت چاپ مقالات سودمند، مورد توجه اندیشمندان بوده است. این روزنامه جزو اولین روزنامه‌هایی است که عنوان «روزنامه آزاد ملی» را داشته است. روزنامه تربیت به مدت نه سال در مجموع، ۴۳۴ شماره تا سال ۱۳۲۵ق. چاپ شد (صفری، ۱۳۸۲: ۱۹۶-۱۹۹).

این‌گونه مفاهیم و استنادات مکرر به قرآن به دلیل شناخت نویسنده از فضای گفتمانی آن روزگار و نیز رونق بازار تکفیر و تفسیق برضد مشروطه‌خواهان بود.

بیننده خواب که تا به حال، نام چنین مجلسی را نشنیده بود، از فرشته، تاریخ تشکیل و علت برگزاری چنین مجلسی را جویا شد و فرشته در پاسخ گفت: «تاریخ دقیق تشکیل آن، معلوم نیست؛ ولی می‌دانم که مقارن با خلقت حضرت آدم بوده است و مؤسس آن، خداوند، اعضای آن فرشتگان و دلیل تشکیل آن برای مشورت در مورد خلقت آدمیان است». وی از زبان رؤیا در لزوم تشکیل مجلس شورای آسمانی و علت آن از زبان فرشته هدایتگر خود می‌نویسد: «چون رستگاری و صلاح و عمران دنیا و آخرت شما سیه‌گلیمان (انسان‌ها) برحسب قانون خلقت و اقتضای طبیعت، منوط به وجود مجلس شورای عمومی بود» (الهی، روزنامه تربیت، س ۹، ش ۴۲۸، ۱۳۲۴: ۱).

نویسنده از راه یافتن به مجلس شورای آسمانی، ناتوان است و فقط توصیف آن را از فرشته هدایتگر می‌شنود، مصمم به ورود به آن مجلس می‌شود و تنها راه ورود را علم به قرآن مجید و در ورود به آن را نفس قرآن می‌شنود و از حالت مراقبه بیرون می‌آید و متوجه می‌شود مقصود از ورود به مجلس شورای آسمانی و تماشای آن، ورود به حدایق مقدس قرآن است.

عبدالرحیم الهی در دفاع از مجلس به آیات ۳۰ تا ۳۴ سوره بقره استناد کرده است. نویسنده بعد از توصیف، ده اصل را برای مجلس ضروری می‌داند: نخست، حضور تمام اصناف و طبقات در مجلس؛ دوم، بیان موضوع مطرح در آغاز جلسه مجلس؛ سوم، حاکمیت عقل و منطق بر مجلس؛ چهارم، برابری اعضا در حق رأی و ضرورت برخورداری از آگاهی‌ها و توانایی‌های لازم برای افراد نماینده؛ پنجم، آزادی بیان؛ ششم، سادگی سخنان و دوری آن‌ها از تملق؛ هفتم، اظهار استدلال در سخن و رأی؛ هشتم، صدور و اجرای حکم پس از اتفاق آرا؛ نهم، تقدس احکام برای همه (موافق یا مخالف)؛ دهم، تفریع فروع از اصول حاکم.

نویسنده رساله خود را با این دعا به پایان می‌برد:

بارالها! در این موقع پرخطر، اوراق پریشانی ما را با وجود یکی - دو نفر قرآن‌خوان و قرآن‌دان، شیرازه ببند و درب مجلس شورای ملی ما را تا ابواب مجلس شورای آسمانی باز است، به‌روی ملت ما میند و ما را در میان ملل، خوار و شرم‌نده نساز! آمین یا رب العالمین! (الهی، روزنامه تربیت، س ۹، ش ۴۲۸، ۱۳۲۴: ۵).

عبدالرحیم الهی تمدن (قانون) را به دو قسمت صحیح و سقیم تقسیم می‌کند. قانون صحیح، قانون عقلانی و قانون سقیم، نفسانی است. او معتقد است مسلمانان قانون مقدس اسلام را ازدست داده و به‌جای آن، قانون زور را انتخاب کرده‌اند (همان: ش ۴۲۰). در شماره بعدی، عبدالرحیم الهی به تحلیل و بررسی دانشمندانی همچون رسو، منتسکیو و اشیاخ در تعریف از قانون می‌پردازد؛ بعد او نظریه‌ای را که قانون را احکامی می‌داند که منافع اکثریت را تضمین کند، رد می‌کند؛ زیرا تعریف جامعی از قانون ارائه نمی‌دهد؛ چون اگر قانون براساس عدل باشد، منافع کل مردم را تضمین می‌کند. او بهترین قانون را قانون اسلام می‌داند. برخی معتقدند دیدگاه عبدالرحیم الهی، آرمانی است؛ اما یکی از امتیازات او این است که قانون را ناجی ایران می‌داند و تقدس سلطنت را کنار گذاشته است. او بهترین قانون را قانون الهی می‌داند؛ اما چگونگی اجرای آن در جامعه را بیان نمی‌کند (صدقی، ۱۳۸۲: ۲۵). عبدالرحیم الهی در مقاله «قانون» که در روزنامه تربیت چاپ شده است، قانون را شالوده و اساس یک جامعه می‌داند و معتقد است «یک قانون ناقص، به حصول سعادت از حکم صد پادشاه عادل» (الهی، روزنامه تربیت، س ۹، ش ۴۱۹، ۱۳۲۴: ۱).

عبدالرحیم الهی نیز همانند مستشارالدوله برای اثبات ضرورت بیان مطالب خود ادعا می‌کند در خواب به او الهام شده است و بعد از این الهام و راهنمایی، او اصول مجلس شورای آسمانی را با قانون بیان می‌کند.

اگر رساله مجلس شورای آسمانی را با دو رساله دیگر مشروطیت که همانند آن از سبک خوابنامه استفاده کرده‌اند، مقایسه کنیم، مشاهده می‌شود در هر سه اثر از شیوه پرسش و پاسخ همانند دیگر خوابنامه‌های این دوره استفاده شده و زبان آن‌ها ساده و روان است و

این مسئله باعث رسایی بیشتر متن می‌شود. رسالهٔ *مجلس شورای آسمانی با رؤیای عجیبه و مشاهده غریبه* شباهت دارد و شاید دلیل این امر، نزدیک‌بودن سال نگارش این دو اثر باشد؛ زیرا رسالهٔ *مجلس شورای آسمانی* در سال ۱۳۲۴ق. (نجفی، ۱۳۹۲: ۶۸) و رسالهٔ *رؤیای عجیبه و مشاهده غریبه* در سال ۱۳۲۵ق. نوشته شده که برابر با تأسیس اولین مجلس مشروطیت و محور اصلی این دو رساله، مجلس و اصول آن است.

رؤیای عجیبه و مشاهده غریبه، اثر عبدالجواد نیشابوری، رساله‌ای است که در دفاع از مشروطیت به رشتهٔ تحریر درآمده است. نیشابوری این خوابنامه را از زبان یکی از علما که به‌خواست خود او نامش پنهان مانده، تنظیم کرده است. ماجرای این رؤیا از این قرار است که در شب هفدهم صفر ۱۳۲۵ق. عالم مجهول‌نام با دغدغهٔ دلایل تأخیر و تعلل در اجرای قوانین مشروطه، به خواب می‌رود. دل‌نگرانی این فرد از این روی بوده است که باوجود برپایی نظام مشروطه، خبری از اجرای قوانین آن نیست. در خواب، حضرت آدم را می‌بیند که به‌صورت شیخ مرتضی انصاری ظاهر شده است که در گفت‌وگوی حضرت آدم و بینده‌ای با استناد به آیهٔ سی‌ام سورهٔ بقره و آیهٔ سی‌ام سورهٔ شورا بر ضرورت وجود مجلس تأکید کند و تأسیس مجلس شورای ملی را ثمرهٔ علم انسان و اساس مجلس را عقل و علم می‌داند. وی برای ثبات نظام، محبت و عدل را ضروری می‌داند و به ابنای خود توصیه می‌کند در حفظ مجلس شورای ملی کوشا باشند؛ زیرا قوانین و احکام آن برپایهٔ عقل است و باعث حفظ کشور از هجوم اجانب می‌شود.

حضرت آدم به پادشاهان تأکید می‌کند با نمایندگان مجلس، هماهنگ باشند و قوانین مجلس را اجرا کنند. او روابط بین پادشاه و کلامی مجلس را به سر و اجزای دیگر بدن تشبیه می‌کند که در صورت نبودن هر یک از آن‌ها حیات بدن، زایل می‌شود.

در رسالهٔ *مجلس شورای اسلامی*، نویسنده همانند نیشابوری از آیات قرآن استفاده کرده و داستان خلقت حضرت آدم و تشکیل شورای الهی را بازگو می‌کند که خداوند و فرشتگان در آن به مشورت پرداخته‌اند؛ اما تفاوتی که در این دو رساله وجود دارد، این است که نیشابوری بیشتر بر وجود و نقش پراهمیت مجلس در جامعه تأکید دارد؛ اما عبدالرحیم الهی به اصول حاکم بر مجلس اشاره کرده و نکاتی از جمله آزادی در اظهارنظر

برای نمایندگان، برابری نمایندگان مجلس در رأی، گفت‌وگو براساس عقل، تقدس قوانین مصوب مجلس و اجرای آن را موردنظر قرار داده است.

موضوع کتاب *رؤیای صادقه* از محمدحسن تاجر کاشانی که در سال ۱۳۳۱ق. نگاشته شده، رؤیای یکی از علما عصر قاجار بوده که در خانواده‌ای مذهبی بزرگ شده، به شدت تحت تأثیر تبلیغات روشن‌فکران قرار گرفته است و جدا از توجه به دین اسلام و قوانین آن به دفاع از قوانین کشورهای انگلیس و فرانسه پرداخته است و علت عقب‌ماندگی ایران را تقلید نکردن از غرب می‌داند (صداقت‌نژاد، ۱۳۶۳: ۶-۷ مقدمه).

در یکی از شب‌ها او سخت برای زحماتی افسوس می‌خورد که در راه جنبش مشروطه، ایرانیان متحمل شده‌اند و متعجب است که چرا نظام مشروطه در دیگر کشورها موجب ترقی ملت‌ها شد؛ اما در ایران، نتیجه عکس داشته است. او با این تفکر به خواب می‌رود و در خواب، با یکی از بزرگان مشروطیت پرسش و پاسخ‌هایی به وجود می‌آید که او بعد از بیداری، آن‌ها را بازگو می‌کند. موضوع پرسش و پاسخ‌ها دفاع از نظام مشروطیت در برابر اتهامات و بررسی شایعات مربوط به مشروطه است که مشروعه‌خواهان آن‌ها را منتشر کرده‌اند.

در این کتاب، مشروطه‌طلبان به چهار دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول که دارای کمترین تعداد افراد آگاه از مضرات حاکمیت استبداد و ثمرات مشروطه هستند؛ گروه دوم، شامل کسانی می‌شود که هدفشان از پیوستن به مشروطه، دست‌یابی به جایگاه و مقام است؛ گروه سوم، الواط و اشرارند که می‌خواستند از آب گل‌آلود ماهی بگیرند و موفق نیز شدند؛ دسته چهارم که بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده بودند، کسانی بودند که فکر می‌کردند مشروطه و آزادی به معنی حرکت خودسرانه است. محمدحسن کاشانی دلیل ناکامی مشروطیت را این می‌داند که رهبری مشروطیت از گروه اول خارج شد و به دست دیگر گروه‌ها هدایت شده است. او عامل نجات کشور را تشکیل شدن کابینه دولت از افراد وطن‌پرست و متفق‌القول می‌داند.

او درباره مقصود از آزادی مشروطه‌طلبان می‌گوید: «آن آزادی‌ای که مقصود مشروطه‌طلبان است، در واقع، عین قید است و درحقیقت، دهنه چهارحلقه‌ای است که بر

دهان وحشی زده می‌شود که نمی‌توانند سر خود را بی‌قاعده حرکت دهند» (کاشانی، ۱۳۶۳: ۱۰۵) و دربارهٔ صفات مشروطه‌خواه واقعی می‌گوید:

مشروطه‌خواه واقعی، کسانی هستند که مردم از دست و زبان آن‌ها راحت، افعال و اعمال آن‌ها از روی قواعد شرع و انسانیت باشد، مودبی و به نفس نباشد، استقلال وطن عزیز خود را مایل بوده، قبل از آنکه قانون آن‌ها را مجبور به درست‌رفتاری کند، طبعاً صحیح و درست‌رفتار باشند (همان: ۱۰۷).

او برای تعالی کشور، قانون، علم، امنیت و نظم را ضروری می‌داند و در ادامه به این مبحث می‌پردازد که این شایعه را که اسلام، مخالف مشروطیت است، ساختهٔ افرادی می‌داند که با برپایی عدل و قانون، منافع آنان به خطر می‌افتد؛ و گرنه دین اسلام و عقلاً هیچ‌کدام با مشروطیت مخالفتی ندارند (همان: ۱۰۶-۱۰۷). این افراد با مشوش کردن ذهن مردم قصد دارند به هدف‌های خود برسند و می‌دانند اگر مشروطهٔ واقعی به‌وجود آید، زمینهٔ خیلی از گناهان از بین می‌رود. وی به چند شایعه مانند اینکه مشروطه باعث افزایش فحشا و گسترش حمام‌های خزینه‌دار شده است، پاسخ می‌دهد.

بیان صریح این انتقادات و دفاع از مشروطیت آن‌هم در فضای جامعه که از مشروطیت ناامید شده بودند، نویسنده را مجبور می‌کند مطالب خود را در قالب خواب بیان کند؛ چنان‌که در آغاز کتاب اذعان می‌کند او صرفاً خوابی دیده و آن را نقل می‌کند و هیچ ایده‌ای دربارهٔ خوب و بد آن برعهدهٔ نویسنده نیست.

۴. نتیجه‌گیری

خوابنامه‌نویسی اگرچه گونه‌ای قالب نوشتاری بود که در ادوار پیش از قاجار نیز سابقه‌های نگارش آن را می‌توان یافت، در عصر قاجار و در آستانهٔ وقوع جنبش مشروطه، کارکردی نو پیدا کرد. این کارکرد جدید خوابنامه‌نویسی، نگارش خوابنامه با مضامین انتقادی بود.

درواقع، بیان اندیشه‌های نو، ایده‌های مترقیانه‌ای نظیر قانون‌خواهی، خرافه‌ستیزی، به چالش کشیدن نظم سیاسی موجود، و تبیین فساد نهادهای سیاسی و اجتماعی و نیز عملکرد

سوء والیان و دولتمردان حکومتی، قالبی نو می‌طلبید که قابلیت تبیین اندیشه‌های مشروطه‌خواهان را داشته و در جلب مخاطب نیز کارآمد باشد.

وجود محدودیت‌های سیاسی، و ملاحظات مذهبی و سنتی نیز در گزینش این قالب نوشتاری برای بیان افکار اثر داشته است؛ از آنجا که در ستیزهای مشروطه‌خواهان و مشروطه‌ستیزان در غالب موارد، بحث ناهمخوانی اصول مشروطه با دین مطرح بوده و این مسئله، زمینه تکفیر و تفسیق مشروطه‌خواهان از سوی مخالفان آن‌ها را فراهم کرده؛ لذا خوابنامه‌نویسان در ضمن انتخاب این قالب نوشتاری با استنادهای مکرر به آیات قرآن و معارف دینی، تلاشی را برای قداست‌بخشیدن به اندیشه‌هایشان آغاز کردند.

مطلب دیگری که در مبحث محدودیت‌های سیاسی باید به‌خاطر داشت، آن است که نظام مشروطه، مستلزم محدودیت قدرت شاه توسط نهادهای قانونی و همچنین طرح مفهوم نمایندگی مردم در ساختار قدرت سیاسی بود و این مسئله، حقوق سلطنت را نشانه می‌گرفت. در مجموع می‌توان گفت محدودیت‌های سیاسی، سنتی و مذهبی، عامل عمده‌ای در بیان مبانی فکری مشروطه در قالب گفتمانی خوابنامه بوده است؛ در ضمن، به دلیل جایگاه خواب و مباحث و پیشینه فرهنگی در میان توده مردم، قالبی مخاطب‌پسند نیز به‌شمار می‌آمد. تبیین اندیشه‌های مشروطه‌خواهی در خوابنامه‌ها مبتنی بر دو وجه اساسی است: یک وجه به نقد وضعیت موجود (بی‌قانونی، نقد حکومت، نفی خرافات، نقد استبداد، نفی استعمار و...) مربوط است؛ وجه دیگر آن با دفاع از قانون‌خواهی، مشارکت مردم در امور سیاسی، حقوق زنان، حقوق اقلیت‌ها، تشکیل مجلس و عدالت‌خواهی، یعنی مطالبات اجتماعی، سیاسی و حقوقی پیوند دارد. کاربرد این قالب نوشتاری در میان اندیشه‌ورزان آن دوره، چه در آستانه شکل‌گیری و برپایی جنبش مشروطه و چه در دوران استبداد صغیر، نشانگر وجود موانع متعدد در برابر استقرار نظم دموکراتیک در جامعه عصر قاجار و احساس ناامنی و هراس آحاد جامعه در بیان نظرات اصلاحی‌شان است؛ از این روی، خواب، رؤیا، الهام و فرشته‌غیبی، واسطه‌ای برای تبیین اندیشه در فضای پر مخاطره استبدادی می‌شوند.

منابع

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲). *مشروطه ایرانی*. تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۵۵). *ایدئولوژی نهضت مشروطه ایران*. تهران: پیام.
- _____ (۱۳۶۳). *اندیشه‌های طالبوف تبریزی*. تهران: دماوند.
- اردلانی، اجلال (۱۳۷۹). *ادوار نثر فارسی در دوران مشروطیت*. سندج: نثر ژیار، انستیتوی تحقیقاتی - پژوهشی کُرد.
- اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا (۱۳۷۰). *اکسیرالتواریخ*. به‌اهتمام جمشید کیانفر. تهران: ویسمن.
- اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴). *پیشگامان اندیشه جدید در ایران: عصر روشنگری ایرانی*. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- امین‌الدوله، میرزا علی‌خان (۱۳۵۵). *خاطرات سیاسی امین‌الدوله*. به‌کوشش حافظ فرمانفرمایان. تهران: امیرکبیر.
- الهی، عبدالرحیم (۱۳۲۴). «قانون» *روزنامه تربیت*. س. ۹. ش ۴۱۹. صص ۳-۱ و ش ۴۲۰. صص ۱-۲.
- _____ (۱۳۲۴). «مجلس شورای آسمانی». *روزنامه تربیت*. س. ۹. ش ۴۲۸. صص ۱-۵.
- انوشه، حسن (۱۳۷۶). *فرهنگنامه ادب فارسی (۲)*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات.
- بهادر، میرزامحمدخان (۱۳۱۴). «داستان‌نگاری». *ارمغان*. س. ۱۶. ش ۱۶۵. صص ۴۹-۵۴.
- بیهقی، خواجه ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۷۰). *تاریخ بیهقی*. تصحیح علی‌اکبر فیاض. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- پروین، ناصرالدین (۱۳۷۹). *تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان*. ج ۲. تهران: نشر دانشگاهی.

- تاجرکاشانی، محمد حسن تاجر (۱۳۶۳). *رؤیای صادقانه*. به کوشش جمشید صداقت‌نژاد. تهران: نشر بهاره.
- روزنامه تربیت (۱۳۱۸). س ۴. ش ۱۹۶. صص ۱-۲
- تفرشی حسینی، میرزا سید احمد (۱۳۸۶). *روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران در سال‌های ۱۳۲۱-۱۳۲۸ ق. به انضمام وقایع استبداد صغیر از نویسندۀ گمنام*. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۷۲). *زندگی طوفانی: خاطرات سید حسن تقی‌زاده*. به کوشش ایرج افشار. چ ۲. تهران: علمی.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*. چ ۲. تهران: امیرکبیر.
- خاتمی، احمد (۱۳۷۴). *پژوهشی در نثر و نظم دوره بازگشت ادبی*. تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پایا.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغتنامه دهخدا*. ج ۷. تهران: دانشگاه تهران.
- رحمانیان، داریوش و زهرا حاتمی (۱۳۹۲). *مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی: مطالعه موردی تصحیح انتقادی رساله منامیه*. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- رحیملو، یوسف (۱۳۷۴). «خواب‌دیدن در سنت و سیاست صفویان». *نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی*. ش ۱. صص ۱۲۹-۱۱۳.
- زرگری‌نژاد، غلام‌حسین (۱۳۸۷). *رسایل مشروطیت: مشروطه به روایت موافقان و مخالفان*. ج ۱ و ۲. تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- صالحی، نصرالله (۱۳۸۷). *اندیشه تجدد و ترقی عصر بحران (۱۳۲۷-۱۳۹۹)*. ۱۲۸۸-۱۲۹۹). تهران: طهوری.
- صدقی، تاصر (۱۳۸۲). «نقد و بررسی آراء و اندیشه‌های میرزا عبدالرحیم‌الهی درباره قانون و مجلس شورا». *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*. س ۷. ش ۷۳. صص ۲۹-۲۱.

- صدیقی، غلام‌حسین (۱۳۴۹). «ده رساله تبلیغاتی دیگر از صدر مشروطیت». **نشریه راهنمای کتاب**. ش ۹۰-۹۱. صص ۲۴-۱۷.
- صفری، ماجد (۱۳۸۲). **تاریچه مطبوعات ایران از کاغذ اخبار تا نشریات الکترونیکی**. تهران: رویداد.
- طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۴۷). **مسالك المحسنين**. تهران: شرکت کتاب‌های جیبی.
- _____ (۱۳۵۷). **سیاست طالبی**. تهران: علم.
- علیزاده بیرجندی و دیگران (۱۳۹۴). «دلایل رویکرد اندیشه‌ورزان عصر قاجار به خواننامه‌نویسی». فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی. دانشگاه اصفهان. س ۵۱. دوره جدید. س ۷. ش ۲. صص ۳۲-۱۳.
- فوران، جان (۱۳۷۷). **مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران**. مترجم احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- قاسم‌پور، داوود (۱۳۸۸). «اقیانوس، روزنامه حامی محمدعلی شاه». **پیام بهارستان**. س ۱. ش ۳. صص ۲۴۹-۲۳۹.
- کسروی، احمد (۱۳۵۱). **تاریخ مشروطه ایران**. تهران: امیرکبیر.
- _____ (۱۳۸۴). **تاریخ هیجده‌ساله ایران**. تهران: امیرکبیر.
- کرمانی، ناظم‌الاسلام (۱۳۷۶). **تاریخ بیداری ایرانیان**. به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی. چ ۵. تهران: پیکان.
- گودرزی، غلام‌رضا (۱۳۸۳). **دین و روشن‌فکران مشروطه**. با مقدمه غلام‌عباس توسلی. تهران: اختران.
- مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۳۸۵). **سیاحتنامه ابراهیم‌بیگ**. به کوشش م.ع. سپانلو. تهران: آگه.
- مستشارالدوله، یوسف (۱۳۶۳). **رسائل قاجاری**. به کوشش همارضوانی و صادق سجادی. تهران: نشر تاریخ ایران.

- مستوفی، عبدالله (۱۳۷۱). **شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری ایران در دوره قاجاریه**. تهران: زوار.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۶۳). **تاریخ انقلاب مشروطیت ایران**. ج ۲. تهران: سخن.
- میرصادقی، جلال (۱۳۸۱). **داستان‌نویسی‌های نام‌آور معاصر ایران با نقد و بررسی آثار سی و یک نویسنده از آغاز داستان‌نویسی نوین ایران تا انقلاب ۱۳۵۷**. تهران: اشاره.
- میرعبادینی، حسن (۱۳۸۰). **صد سال داستان‌نویسی ایران**. ج ۱ و ۲. چ ۲. تهران: نشر چشمه.
- میرویچ، او.ا. (۱۳۴۷). «مردم‌شناسی: خواب‌گزاری در ایران». مترجم جلال‌الدین ستاری. **علوم اجتماعی. مطالعات جامعه‌شناختی**. دوره قدیم. ش ۱. صص ۱۰۹-۱۲۰.
- ناتل‌خانلری، پرویز (۱۳۶۹). **هفتاد سخن از گوشه و کنار ادبیات فارسی**. ج ۳. تهران: توس.
- نایینی، محمدحسین (۱۳۶۱). **تنبیه الامه و تنزیه المله یا حکومت از نظر اسلام**. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نجفی، موسی (۱۳۹۲). **بنیاد فلسفه سیاسی در ایران عصر مشروطیت: تالاقی اندیشه سیاسی اسلام و ایران با غرب به انضمام دوازده رساله مهم سیاسی از آن عصر**. تهران: مطالعات تاریخ معاصر.